

פתח דבר למהדורה העברית

גדעון אבני

ההרצאות שנשא פרופ' גלן באוארסוק בירושלים בשנת 2011 השתלבו במחקריו הפוריים בעשור האחרון. מחקרים אלה עסקו ביחסים בין האימפריה הביזנטית, האימפריה הפרסית-הססנית והממלכות השבטיות של ערב, אשר קמו ונפלו בשולי שתי האימפריות הללו בשלהי העת העתיקה. מחקריו האחרונים של באוארסוק הניבו שלושה ספרי יסוד וסדרת מאמרים אשר הציבו תמרוך בולט בחקר ההיסטוריה של המזרח התיכון בתקופה סוערת זו.

ספרו של פרופ' באוארסוק המובא לפניכם בתרגומו העברי ראה אור בגרסתו האנגלית בשנת 2012, בהוצאת אוניברסיטת ברנדייס (G.W. מתמקד בתיאור המאבקים שבין האימפריה הביזנטית לאימפריה הפרסית-הססנית על השגת השליטה במזרח התיכון במאה השישית ובראשית המאה השביעית לספירה, ובהשפעתו של מאבק זה על חצי האי ערב. שני הספרים הבאים בסדרה השלימו את המבט הכולל על חלקים אלה של המזרח התיכון ערב הכיבוש הערבי והתגבשות האסלאם. ספרו השני, *The Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam* (2013), עסק בעימותים בין הממלכות הנוצריות באתיופיה – ובעיקר ממלכת אקסום – לבין הממלכה היהודית בחימ'ר במאה השישית. בספר השלישי, שראה אור לאחרונה: *The Crucible of Islam* (2017), מציג באוארסוק מבט מקורי וחדשני על כור המצרף של האסלאם הקדום בלב אזורי ההתרחשות שלו בערב.

בביקורתו של פיטר בראון, חוקר חשוב של התקופה הביזנטית, על הספר השלישי של באוארסוק, בראון מציין:

הניסיון לכתוב על הרקע הערבי של הנביא מחמד, על מקור האסלאם במכה ובמדינה, ועל הכיבושים הראשונים שהביאו להיווצרותה של האימפריה הערבית (בין השנים 560-690 בקירוב), דומה לניסיון לתאר את הרגעים

הראשונים של סופרנובה – הבזק של התפוצצות אדירה המסמן את מותו של כוכב גדול, תוך שחרור כמות אדירה של אנרגיה. באוארסוק עמד במשימה זו בספר צנוע המכיל התפרצות של מקוריות ושיפוט חודר (Peter Brown, "At the Center of the Roiling World", *New York Times, Review of Books*, 11.5.2017).

להשלמת התמונה המרתקת שבאוארסוק מציג בספר זה בחרנו להביא בפני הקורא שלושה מאמרים נוספים, נספחים לחיבור העיקרי. המאמר הראשון, פרי עטו של באוארסוק, אשר פורסם במקור בשנת 2004 ("The Ḥadramawt between Persia and Byzantium", *La Persia e Bisanzio [Atti dei convegni Lincei]*, Rome 2004, pp. 263–273), עוסק במבט ממוקד על דרומו של חצי האי ערב בשלהי העת העתיקה ובפרשת הקשרים שבין ממלכת חצרמוות לאימפריה הביזנטית.

המאמר השני, שפורסם בשנת 2012 ("Nonnosus and Byzantine Diplomacy in Arabia", *Rivista Storica Italiana*, 124 [2012], pp. 282–290), מתמקד בפרשייה עלומה שבמרכזה עומדים שלושה בני משפחה אחת, משפחת נונוסוס, שהופקדו מטעם הקיסרים הביזנטים אנסטסיוס, יוסטיניוס ויוסטיניאנוס על יצירת מערכת היחסים הדיפלומטיים עם הממלכות השבטיות משני עברי הים האדום במאה השישית.

המאמר האחרון בספר, פרי עטו של כותב שורות אלה, שפורסם בשנת 2010, מביא את "הקשר הארץ ישראלי והירושלמי" לעימות האימפריאלי בין הביזנטים לססנים, ומתאר את פרשת כיבוש של ירושלים בידי הפרסים לאור המקורות הארכאולוגיים (G. Avni, "The Persian Conquest of Jerusalem [614 C.E.]: An Archaeological Assessment", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 357 [2010], pp. 35–48).

אנו מקווים כי ספר זה, יחד עם המאמרים שנוספו לו, יחשוף בפני הקורא העברי טפח מתקופה שבה חלו כמה מן השינויים ההיסטוריים הבולטים ביותר במזרח התיכון, תקופה שאת תוצאותיה חוו תושבי האזור במשך דורות רבים, עד לימינו אנו.

באמצע המאה הראשונה לספירה, כאשר פְּליניוס הזקן, איש האשכולות והאנטיקוור, סקר את הערים במזרח הקרוב בכרך החמישי של "תולדות הטבע" שלו (NH 5.88), הוא ציין כי האַמפּוּריון (מרכז הסחר) הגדול במרכז סוריה, בנווה המדבר תדמור (Palmyra), היה ממוקם בין שתי אימפריות אדירות: "inter duo imperia summa Romanorum Parthorumque". כלומר, הוא שכן בשטח שבין האימפריה הרומית לאימפריה האיראנית של הפרתים. תחום שלטונה של רומא הגיע במזרח עד מעט מעבר לדמשק, ואילו שלטון הפרתים במערב הרחיק עד לגדה הימנית של נהר הפרת. ואולם בשנת 224 לספירה פינתה האימפריה הפרתית את מקומה לאימפריית הסַסַנִים, שביקשו להחיות את האימפריה הפרסית הגדולה של האחמֶנִים. רק כמאה שנים לאחר מכן העתיק קונסטנטינוס את בירת האימפריה הרומית לביזנטיון וקרא לה על שמו, קונסטנטינופול; אולם העיר נודעה עד מהרה בשם רומא החדשה, או השנייה, או פשוט רומא, ולכן במזרח הים התיכון נקראו המושלים והחיילים ששלטו באימפריה זו "רומאים".¹

עם זאת, חרף התהפוכות הכבירות הללו, העימות בין מעצמות העל, שאותו תיאר פְּליניוס הזקן בתמציתיות כזאת במאה הראשונה, נותר ביסודו ללא שינוי. במאה הרביעית כמו במאה הראשונה, ואף שהייתה עכשיו חלק מפרובינציה ביזנטית ובית לחיל משלוח של ליגיון, עיניה של העיר תדמור היו עדיין נשואות אל שתי אימפריות גדולות: במערב – של הרומאים או הביזנטים, ובמזרח – של האיראנים, בעת ההיא הפרסים הסַסַנִים.

כבר במאה השלישית חדרו הססנים למערב דרך סוריה ואסיה הקטנה בשלוש פלישות הרסניות. החורבן שזרעו צבאותיהם בשטח הותיר פצע פתוח בתודעתם של הרומאים בעת ההיא, ולתבוסתם הצבאית נוספה ההשפלה הגדולה מכול – נפילת ולריאנוס קיסר רומא בשבי הפרסים בקיץ 260. גם לאחר שהרומאים הביזנטים תפסו את השלטון בארצות מזרח הים התיכון, נותרה פרס אֵיִוִם ויריב עוצמתי כבעבר. העימות בין שתי המעצמות הגדולות הללו אף החריף בעקבות התנצרותו של קונסטנטינוס וכינונו של

שלטון מונותאיסטי בביזנטיון, בעוד הדואליזם של הזורואסטריזם הפרסית עומד בעינו.

קנאות דתית בשני הצדדים הציתה מחדש את השאיפות והאיכות שבין שתי האימפריות. הטבע הכתיב זה מכבר את האזור הגאוגרפי העיקרי שהיה מוקד העימות בין פרס לרומא, כפי שזיהה אותו פליניוס: שטח המריבה השתרע בין הים התיכון לבין נהר הפרת, שציין את גבול הממלכה הססנית, שבירתה הייתה קטסיפון שבמסופוטמיה. במזרח הקרוב כלל השטח שבמחלוקת את סוריה הגדולה, ארץ ישראל, עבר הירדן, אנטוליה, וכן את הממלכה הנוצרית המתהווה של ארמניה.

במאה החמישית מצאו הביזנטים והפרסים דרכים חדשות ומתחכמות יותר לאתגר אלה את אלה ולרכוש בעלי ברית לשליטיהם ולדתותיהם. המחלוקת הפנימית שהתגלעה בקרב הנוצרים אחרי ועידת כלקדון בשנת 451 סיבכה מאוד את תפקידם של הרומאים בביזנטיון, אף שהכלקדונים והמונופיזיטים יכלו ללא ספק לאחד כוחות בעת הצורך, ואף עשו זאת מדי פעם בפעם. ואולם בשלהי העת העתיקה נוצרו גם הזדמנויות חדשות לכריתת בריתות. ביזנטיון ופרס כאחת מצאו תועלת גדלה והולכת בהענקת תמיכה לעמי חסות באזורי שוליים, שאליהם היה אפשר להרחיק את הסכסוך שבין מעצמות העל. בריתות מסוג זה היו שונות לגמרי ממנהגה של האימפריה הרומית לטפח מלכים בני חסות, או "קליינטים", בנסיכויות זעירות.² במזרח הקרוב של שלהי העת העתיקה היו שבטים נוודים למחצה, ששליטיהם רבי השפעה חשבו לעיתים את עצמם למלכים, אך בעצם היו שונים מאוד מן המלכים בעבר.³ מנהיגיו של שבט הג'אפנידים, הידועים בשם ע'סאנים, חברו אל קיסר ביזנטיון והקנו לו בכך השפעה בסוריה, בארץ ישראל ובצפון ערב, בהתאם לאתרי ההתיישבות המשתנים של משפחות השבט. מנהיגי שבט הנסרידים, שנודעו בשם לח'מידים, טיפחו קשרים עם פרס וסייעו בכך לחדירה ישירה של השפעה ססנית לחצי האי ערב.

על אף כל זאת, שום סכסוך גלוי לא התגלע בין שתי מעצמות העל באזורים הללו עד שערביי חימר, בחלקו הדרום-מערבי של חצי האי ערב, סיפקו את הזרז שהכניס לאזור את האימפריה הביזנטית והאימפריה הפרסית, כמו גם את האימפריה הקטנה יותר, אך המתפשטת, של אתיופיה. גל של שאפתנות אימפריאליסטית נפיצה גאה בעוצמה משני צידי הים

ביזנטיון, אתיופיה, והממלכה היהודית בדרום ערב

האדום, והוא פותח לנו חלון – לא מוכר, אך בעל משמעות רבה ביותר – אל התקופה של שלהי העת העתיקה בכללותה.⁴

שאיפותיה האימפריאליסטיות של אתיופיה בחצי האי ערב הציבו, כפי שהתברר, יריב ראוי להתפשטותם של ערביי חימ'ר באזור. הן פרס הן ביזנטיון לא יכלו להתעלם מן האימפריות המתפתחות בשוליים של עולמן; ועל כן היו להתרחשויות בערב במאה השישית השלכות דרמטיות על ארץ ישראל וסוריה במאה הבאה, כאשר נולדה אימפריה חדשה נוספת, תוצר של דת חדשה – האסלאם.

בתקופה שבין ראשית המאה השלישית לשנת 270 עמד המלך הפגני (הנגוס) של אתיופיה בראש צבא, שתפס חלקים מדרום-מערב חצי האי ערב.⁵ לא ברור מדוע הגיעו לשם האתיופים וכיצד הם היו מאורגנים, וכן איננו יודעים מדוע הם עזבו את חצי האי סביב שנת 270, ובכך החזירו למעשה את השליטה בטריטוריות של שבא וחימ'ר לבני המקום; אך עד מהרה הופיעה מתוך הטריטוריות הללו הישות שאנו מזוהים היום בתור ממלכת חימ'ר, שבירתה הייתה זפאר. האתיופים מעולם לא שכחו שהם היו בערב: במאה שאחרי עזיבתם את חצי האי, מלכי אקסום לא רק הנהיגו שימוש במטבעות מכל שלוש המתכות (ברונזה, כסף, זהב) בתור הילך חוקי, אלא גם תבעו לעצמם תארים הטוענים לריבונות במקומות בערב שבהם לא שלטו עוד.⁶ הנגוס הציג את עצמו כמלך המלכים, אם כי אין ראיה לכך שהוא חיקה בזאת את השאהנשאה (מלך המלכים) הפרסי; הטענה לתואר מלך המלכים לא הייתה ייחודית לפרס, והנגוס לא היסס לנקוב בשמות המלכים שהיו כפופים לו – אלה היו שליטי חימ'ר, דוֹרִיִידאן בחצרמות ושבא בתימן. את הטענות חסרות השחר האלה לריבונות מעבר לים הוא שילב עם תביעות מוצדקות למדי לשלטון במקומות שהיו קרובים יותר לממלכתו במזרח אפריקה.⁷

מערכת תוארי האצולה של הנגוס במאה הרביעית ידועה לנו מן העדויות האפיגרפיות הרבות על המלך אַאָאָאָנס, או עֶזאנאה, שכן הכתובות הארוכות שהותיר מאפשרות לנו מעקב טוב למדי אחרי הקריירה שלו ואחרי תהליך התנצרותו. הוא החל את דרכו כשליט פגני גדול הטוען שהוא בנו של האל אָרְס (שנחשב מקבילו של מאחרם, אל המלחמה האתיופי) וסיים אותה כשליט נוצרי אדוק שחב, לטענתו, את ממלכתו לאלוהים.

ואולם, בואה של הנצרות לא מיתן במאומה את שאיפות ההתפשטות

של הנגוס, אף לא בעת שהעתיק את נאמנותו מאַרְס (מאחר־ם) אל אלוהיהם של הנוצרים. ההפך הוא הנכון: אגדה שמקורה בכנסייה, ושאוּלִי אינה אלא אגדה בלבד, זוקפת את ההתנצרות של אַקְסוּם לזכותו של פלוני פְּרוּמְנְטִיוּס מאלכסנדריה, אף על פי שאי אפשר לשחזר בדיוק את תאריך התנצרותו של עֶזְאנָה.⁸ טענתו של סטיוארט מונרו־הֵי, שהדבר קרה כבר בשנת 340, אינה בלתי מתקבלת על הדעת.⁹ הכתובות של עֶזְאנָה באקסום מתארות את גדולתו בלא פחות משתי שפות ושלושה סוגים של כתב: כתב אתיופי (משמאל לימין) וכתב שבאי (מימין לשמאל) לשפת געז (האתיופית הקלסית), וכתב יווני ליוונית. הן מקיפות אפוא את התרבויות שמשני צידי הים האדום.

ניכר בעליל שהכתובות של עֶזְאנָה שימשו השראה לְאֵלָה אֶצְבָּהָה, הנגוס הנמרץ של ראשית המאה השישית, שנודע בשם קָלָב. הנצרות שהוא ירש הייתה מפותחת לגמרי וכבר הִכְתָה שורשים עמוקים באקסום, כפי שעולה מהפתיחה לטקסט שנחקק בהוראתו בגעז, אבל בכתב השבאי: "לתפאתם של האב, הבן ורוח הקודש".¹⁰ קָלָב לא רק חיקה בבירור את הכתובות של עֶזְאנָה אלא גם חידש את המסורת שלו, בטענתו לחֻזְקָה על טריטוריות מעבר לים שלא היו בפועל בשליטתו. טענותיו של קָלָב, שנעשו תקיפות ובוטות יותר ויותר, עוררו בחימיק שמעבר לים התקוממויות חברתיות ופוליטיות; ואלה סיפקו לו את העילה הדרושה להתערבות גלויה. הוא היה עכשיו בעמדה שאפשרה לו להניע את המשטר האקסומי לממש את טענתו לשליטה בדרום ערב. וכאן עלינו לשאול: כיצד קרה כל הדבר הזה?

התמונה בעמוד ממול:

מצבת זיכרון של עֶזְאנָה שהתגלתה באקסום במאי 1981 ועליה כתובות בצד הקדמי, האחורי והימני. בצד הקדמי טקסט בגעז (אתיופית קלסית), כתוב מימין לשמאל, בכתב של דרום ערב (שבאי); מתחתיו טקסט דומה בגעז, אבל כתוב משמאל לימין בכתב אתיופי עיצורי (המיועד לקריאה בלבד), שממשיך גם לצד הימני. בצד האחורי, ביוונית, דיווח דומה נוסף על אודות עֶזְאנָה והישגיו. הכתובות פורסמו בתוך: *Recueil des inscriptions de l'Éthiopie*, 1, nos. 185 bis (Semitic Tests), 270 bis (Greek).
התצלום באדיבות פינבאר בארי פלאד.